

Аграрни институции и стопански модели в българските земи през XV – XVIII век

Agrarian Institutions and Economic Models in Bulgarian Lands, 15th – 18th Centuries

Милена ПЕТКОВА, Невена НЕДЕЛЧЕВА
Milena PETKOVA, Nevena NEDELICHEVA

Abstract. The present chapter of the book is related to the imposition and functioning of agrarian institutions in the Bulgarian lands, 15th – 18th centuries. The text deals with the legislative framework of the Ottoman empire related to agriculture and husbandry – the basic of the ottoman economic development at that time. The main units of production – *çiftlik* and *baştina*, the functioning of the tax system, and the main sources of revenue formed by the taxes collected are being examined too. In order to highlight the economic model of the Second Bulgarian Kingdom, and to outline what economic experience was brought and incorporated in the Bulgarian lands by the migrated Muslim population, is presented the economic development of the *sancak* of Nikbolu, perceived as the successor of Shishmanova Bulgaria. The contrast is explored by tracing back the economic development of the eastern part of the Thracian Lowlands, a territory dominated by the new settlers from Ottoman Anatolia.

Keywords: Ottoman Empire; *Sancak* of Nikbolu; Thracian Lowlands; Agrarian institutions in the Ottoman Empire; Ottoman economic development

1. Стопанският модел на Османската империя

Настоящата глава от монографията е посветена на аграрните институции, производствените единици – раетски чифлици/бащини, приходоизточници, раздавани на хора, принадлежащи на групата на аскерите. Този подход на конструиране на темата е свързан с представянето на читателите на стопанските модели, съществували в българските земи през първите векове от епохата на османското владичество. Текстът има и отношение към голямата историографска тема за „османизацията“ на българското пространство и „аграризацията“ на османците. В този контекст са обособени две основни части на настоящото изследване – представен е моделът на икономическо развитие на Никополския санджак, възприеман за наследник на Шишманова България, и моделът на стопанско развитие на Източния дял на Тракийската низина, в която основна част от данъкоплатците през изследвания период се явяват колонизирано население от Анатолия.

Историята на Османската империя е един многопластов разказ, който в политически, социален или стопански контекст е свързан както с историята на Балканите и Европа, така и с Анатолия, далечната от българските земи Азия, османските провинции в Северна Африка и пр. За да достигне определяния за „класически“ шестнадесети век (İnalçık, 1973), османският управленски елит успява още в хода на завоеванията, а впоследствие в процесите на трансформация от бейлик – държава – империя да прилага заварени модели, реформиращи действащи и утвърждава нови такива, включително и в стопански контекст (İnalçık, Quataert, 1994).

Една от „големите“ теми, свързана със стопанското развитие на Османската империя, е въведена в историографията от Ф. Бродел и е свързана с включването на територията на империята като неразделна част от „средиземноморския свят“ (Braudel, 1966). Тази теза провокира изследователска активност на различни представители на османистичните школи по цял свят, а понякога аргументацията за принадлежност към средиземноморския ареал излиза извън „чисто“ стопански или политически аргументи, а се свързва дори и с представянето на размера на домакинствата в земите, владени от османците (Barkan, 1957).

В стопанския модел на Османската империя приоритет е даден на аграрното производство – постулирана дефиниция, отнасяна за периода XV – XVIII в., остава доминантна и до настоящия момент в стопанските изследвания (İnalçık, 1994, р. 45). Тази икономическа активност е добре аргументирана и определена и чрез законодателната рамка на империята както на ниво административна единица (санджак), така и за цялата територия (Murphey, 2018, pp. 87 – 95, 115 – 120; Güçer, 1964, pp. 103 – 110). Производството и данъчното облагане често се обвързват и с философията на ислямската държава, в която един от принципите при създаването, а и функционирането на данъчната система, определянето на размерите на данъците и различните такси са разглеждани и в контекста на възможността за дарителство, т.е. данъчното бреме не следва да е пречка за данъкоплатеца да изпълни „задълженията“ садака, зекят, а по възможност да създаде и благотворителна фондация – вакъф (İsalmoglu-İnan, 1994, pp. 2 – 47). Обобщено представяне на философията на данъчното облагане, обособено и легитимирано в законодателната практика, се свежда до разделянето на произведеното на приблизително три равни пропорции, от които едната следва да послужи за издължаване на данъците, втората третина – за отделяне за възпроизводство на културите, и последната – за изхранването на домакинството (İnalçık, 1994, pp. 77 – 106).

Макрорамката на стопанското развитие на Османската империя в периода XV – XVIII в. представя аграрното производство за водещо, а различни райони в империята както на Балканите, така и в Анадола, се оказват трайно свързани в производството на различни култури. Така например районът на Караман, Тракийската низина се отнасят до отглеждането на зърнени култури, в други части на имперските земи водещ е добивът на метали – в рудника в Ново бърдо например. Стопанското райониране и промените, които настъпват през вековете, са отражение на динамиката на процеси, отнасящи се до политически, социални и икономически реформи. Успехът/неуспехът е свързан със събираемостта на данъците и формирането на приходоизточници, раздавани като възнаграждение на групата аскери (Mutafchieva, 1993, pp. 7 – 54, 146 – 177, Radushev, 1995, pp. 29 – 54).

Определян като основна аграрна институция за периода XV – XVI в., тимарът (*dirlik*), неговото налагане както и функционирането на тимарската система редица изследователи

свързват с форми на земевладение в Сасанидска Персия, други оприличават с институция, унаследена от Селджукския султанат, съществувала и в различните бейлици (İnalçık, 2016, pp. 168 – 172). Независимо от дебата за произхода на институцията, изворите показват как османците я възприемат, адаптират и прилагат в своя политически и фискален модел. Потвърждение на последното са както многобройните законодателни паметници, така и данъчните регистри, които в средата на XVI в. недвусмислено представят добре функционираща тимарска система и данъчно облагане, плътно обхванало данъкоплатците на империята – рая.

В сравнение с предходния период на Българското средновековие, за историята на стопанското развитие на българските земи през XV – XVI в. разполагаме с многобройни и разнообразни извори, които предоставят възможност да се осветли по-добре историята, както и да се разработят въпроси, отнасящи се до размерите на стопанствата – раетски чифлици и бащини, аскери чифлици, икономическото райониране на българските земи, производствени дефицити/излишъци на зърнените храни и пр. (Parveva, 2011, Radushev, 2012, Петкова, 2020). В настоящата част на изследването ще представим основните османски извори, които са от изключителна важност при разработването на темата за стопанските модели в Османската империя и конкретно за българските земи в периода XV – XVIII в. Започваме със законите – кануни, които на общоимперско ниво регламентират статута на земята, режима на земеползване от данъкоплатците и размера на данъчното облагане, регулират частите на землищата – орни поля, мера, неусвоена земя и пр. От публикуваните в превод на български и на турски език закони (Galabov, 1961, Tsvetkova, 1971, Akgündüz, 1990 – 2016) следва да откروим някои от по-важните паметници с оглед на целите на настоящата част от изследването. Започваме с кануннамето на Мехмед II, което кодифицира приходоизточниците – тимари, хасове, зеамети, формирани от различна стопанска активност, земеползването и размера на изплащаните данъци за земеделие, животновъдство, включени са и размерите на глобите и таксите, дължими при нарушаване на засятата площ и свързани със загуби на земеделците (Galabov, 1961, pp. 13 – 17, 22 – 24). Кануннамето на Мехмед II е показателно и за действащата данъчна политика на османците към средата на XV столетие към различните групи от раята, включително и към номадските групи и усилията им по-плътното и всеобхватно данъчно облагане на тяхната икономическа активност. Законът регламентира и дейността на различни групи занаятчии, като шивачи, кожухари и пр. Приблизително век по-късно кануннамето на Сюлейман I много по-детайлно регламентира базисните сектори на аграрната икономика за изследвания период – земеделие и животновъдство, основната единица на производство – райетския чифлик, урежда такси и глоби, определя различни взимания при предлагането на продукцията на градските пазари, урежда законово добива на метали, т.е. предоставя по-голяма информация за приходите, участващи при формирането на различните приходоизточници от тимарската система. Интересен момент е споменаването за правото на раята да избира вида на засяваната култура, подробни и различни такси при продажбата на различни видове кожи и др. Изворът е показателен за утвърденото място и функционирането на тимарската система, ефективността при формирането на възнагражденията на категорията аскери, важността за развитието на земеделието и животновъдството за османската власт. От изключителна важност за изследването на стопанското развитие през седемнадесетото столетие е информацията от законниците

на Айни Али, Закона за земята от 1609 г. (Galabov, 1961, pp. 103 – 130), които представят промените в режима на унаследяването на земя, размерите на данъчните взимания и пр.

Важни извори за реконструкцията на стопанското развитие са различните данъчни регистри. Най-подходящи за реконструкцията на стопанското развитие са подробните регистри от XV и XVI в., т. нар. *тапутахрир муфасал дефтери*. Изготвяни са периодично с оглед определянето на наличния приход от всички данъчно облагани източници в империята. В частта, отнасяща се до различните култури, важно е да отбележим, че данните се отнасят до осреднен добив за период от две до три години в конкретното селище и не могат да служат за показател за плодородна или тежка аграрна година (Beldiceanu, Beldiceanu-Steinherr, 1978, pp. 1 – 40, İslamoğlu-İnan, 1994, pp. 36 – 38, Faroqhi, 1979 – 1980, pp. 19 – 53, Alexander, 1990, pp. 57– 58). Обичайната практика е в този тип извори да се изписва най-често паричната равностойност на взимането, което е отражение и на конкретната цел на османската власт при съставянето на документа – да разполага с информация за паричната стойност на продукцията, на базата на която се формират приходоизточниците, раздавани на представителите на категорията аскери. В този контекст – важноста на размера на паричната равностойност, Х. Иналджък формулира и своето обяснение за разликата във вместимостта на мерните единици, изписвани заедно с паричната равностойност при облагането на зърнените култури – киле, муг и др. (İnalçık, 1994, pp. 987 – 993.) Често в споменатите вече подробни данъчни регистри липсва и цялостна информация, която да позволи реконструкцията в пълнота на развитието на животновъдството. Обичайна практика е косвените белези (данъчни взимания на пасищата, кошари) да са показателни за включването на данъчните приходи в друг тип регистри, а оттам и използването им за формирането на други приходоизточници в османската държава. Липсата на системна информация за животновъдството налага именно този сектор да се реконструира по косвени белези – например, съдейки по добива от зърнени култури, част от който е служела за изхранването на животните; вземания от налози за пасища, кошари, ливади и т.н., както и разбира се, наличните сведения за номадско или полуномадско население, чийто поминък традиционно е свързан с животновъдството.

Данъкоплатците – рая, ангажирани със земеделие, упражняват тази си дейност най-често в рамките на съответното селско/градско землище, а правото да владее орна земя, определяна в законодателството с термина чифлик, е валидно за всеки, принадлежащ към една от големите социални категории в империята – аскери и рая. Както вече споменахме, владелецът на чифлика сам определя вида на засяваните житни култури в него, каква част от произведеното е дължимо на сахиб-и арз (Galabov, 1961, p. 48). Прави впечатление, че османското законодателство предвижда размер на раетския чифлик в зависимост от плодородието на почвата, а подобно фиксиране на граници на аскери чифлиците не е заложено (Mutaftchieva, 1993, pp. 139 – 142, İnalçık, 1985, pp. 135 – 155). С термина раетски чифлик се обозначава стопанството на раята мюсюлмани, а за немюсюлманите се използва понятието бащина. Техният размер най-често е достатъчен след издължаването на данъците и заделянето на количество за възпроизводство на културата, раята да осигури и прехраната на домакинството. Не са редки случаите и когато домакинства разполагат с повече от един чифлик/бащина, което е намерило и отражение в законодателството от XVI в. (Galabov, 1961, p. 49). Разлики в данъчното облагане на чифлиците има за владелците на онези сто-

панства, отбелязвани в българската историография с термина категория население със специален статут и задължение – стопанства на различни помощни военни групи като яя, мюселем, баздари, юруци, татари, войнуци, мартолосоци, акънджици, които не разполагали със запламя от държавното съкровище. В мирно време издръжката на техните домакинства зависи от произведеното в дадения им от държавата чифлик/бащина. Аскери чифлиците принадлежат, както показва и названието им, на хора от групата на аскерите, които от XVII в. насетне трайно заявяват интереса си в чифлишкото земевладение – факт, който се обяснява с несигурната политическа обстановка в империята, военните загуби, иницирането на реформи, навлизането на системата на илтизама, които подробно са представени в друга част на настоящата монография. Интересът към чифлиците на представителите на категорията аскери е показателен и за стремежите им да инвестират капитал в земя, и не е свързан с предназначението на раетския чифлик/бащина, който трябва да осигури прехраната на раетското домакинство (Parveva, 2011, pp. 140 – 162, McGowan, 1981, pp. 121 – 173, Radushev, 1995, pp. 140 – 145).

2. Стопанският модел на Източния дял на Тракийската низина

На фона на общоимперския контекст в ползването на държавната земя, на която основно са разположени стопанствата, различните законодателни регламенти, политическите промени и пр. пространството на българите е включено в територията на Османската империя. В тази част от изследването ще представим стопанския модел на развитие на селищата в Източния дял на Тракийската низина, а изводите, до които достигаме, се разглеждат и в контекста на демографските промени в района и по-конкретно: колонизацията на мюсюлманско население, което усвоява слабо заселените територии и установява свой модел на поселищна мрежа. Изборът е върху територията на Старозагорската каза, която е най-голямата в тази част на Тракийската низина. Основната информация, както и в частта за Никополския санджак, е извлечена от споменатите вече подробни данъчни регистри. Регистрациите се отнасят основно за територията на санджака Паша и са изготвени съответно през 1518¹ г. и 1570² г. Този хронологичен отрязък позволява да се наблюдават основни промени в стопанското развитие, настъпили в рамките на едно столетие. Част от селищата на Старозагорската каза се отнасят административно в Никополския санджак, което е и част от формулираната хипотеза, че именно тези селища отразяват южната граница на Шишманова България към периода на завоеванията, и съответно информация за стопанския им модел откриваме в регистрациите на Никополски санджак: от 1541 – 1545³ г., регистър от 1555⁴ г. следваща регистрацията от 1557 г.⁵

За проследяването на промени в размера на произведената продукция не са използвани регистрираните цени на продукцията, които в контекста на инфлационните процеси, спецификите при формирането на държавните цени и пр. могат да доведат до грешни заключе-

1 BOA, TT 77, ff. 459 – 452.

2 BOA, TT 494, ff. 421 – 514; TT 498, ff. 30 – 39, 260, 355 – 362, 625 – 639.

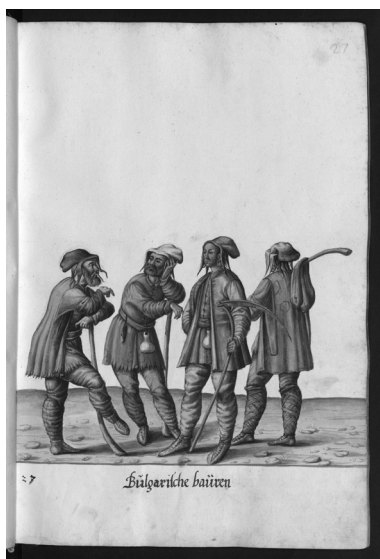
3 BOA, TT 439, ff. 322 – 328.

4 BOA, TT 382, ff. 655 – 666.

5 BOA, TT 311, ff. 72 – 75.

ния. Тук използваме утвърдена методология за определяне и изразяване в процент данъчния дял на отглеждана култура спрямо регистрираната в данъчния регистър обща данъчна маса (Petkova, 2020, pp. 135 – 137, Parveva, 2011, 106 – 139). Данъчните дялове от няколко регистрации, изразени в проценти, се сравняват и по този начин се проследяват конкретни промени, тенденции в отглеждането на различни култури.

Територията на каза Стара Загора през XVI в. обхваща земите със северна граница, минаваща по южните склонове на Средна гора и достигаща до горното течение на р. Тунджа и намиращата се на изток каза Нова Загора. От там границата продължава на юг, преминавайки на 10 км в посока север от средното течение на р. Марица, и завършва на запад с Чирпанските възвишения и течението на река Текирска. Характеризира се с преходно-континентален климат. Старопланинската верига и Средна гора са сериозни орографски прегради за навлизането на студени въздушни маси от север, а Родопският масив възпрепятства нахлуването на топлия средиземноморски въздух.

Изобр. 1. Български селяни.
Рисушка Х. Бек (1586 г.)
Австрийска национална
библиотека – Виена

Ще започнем с отглежданите зърнени култури, които осигуряват прехраната на населението, а част от тях е използвана и за храненето на различните домашни животни. Най-разпространената зърнена култура е пшеницата, което е и част от аргументацията за включването на българските земи към т. нар. „пшенични острови“ (Georgieva, 1999, pp. 205 – 215). Информацията от данъчните регистри сочи, че през първата половина на XVI век данъчният дял (средна стойност за всички селища, обхванати от регистрациите) на пшеницата представлява 44,2%, а през втората половина на същото столетие – 32,9% (отново средна стойност за всички селища от регистрациите за втората половина на столетието). Малко над половината от селищата на територията на Старозагорската каза (54%) делът на пшеницата надвишава 50%, т.е. в по-голямата си част територията на казата предоставя благоприятни условия за отглеждането на пшеница. Интересен за формулиране на хипотези е отбелязаният лек спад в дела на пшеницата през втората половина на XVI век. Една от възможните интерпретации е ограничената рентабилност на почвите и действащата двуполна, в някои райони триполна

система на сеитбообръщение. Интересен факт е, че тази тенденция на спад се отбелязва и в други райони от територията на Османската империя и се отнася до същия хронологичен отрязък – например Централен и Северен Анадол, както и гръцките земи. На този етап изследователите са склонни да свържат въпросните тенденции със засушавания през втората половина на XVI век, които оказват влияние върху производството на зърнените култури (Zarinebaf, Bennet, Davis, 2005, pp. 145 – 147, İslamoğlu-Inan, 1994, pp. 196 – 198). Що се отнася конкретно за територията на българските земи, в няколко региона на Софийско различни приписки свидетелстват за засушаване и засегнати зърнени култури (Nachev, Fermandzhiev, 1984, p. 77, Miltenova, 1992, p. 353). Делът на останалите отбелязани в регистраци-

ите зърнени култури – ечемик, овес и просо, е съответно 22,7% от общата данъчна маса през първата половина на XVI век и 22,2 % през втората половина на столетието. С отглеждането на зърнени култури са ангажирани както мюсюлманите, така и немюсюлманите, жители на Старозагорската каза. Можем да предположим, че познанията за отглеждането на зърнени култури сред мюсюлманската рая са отражение на техния аграрен опит, придобит преди колонизацията им на Балканите, в това число и на юруците в района на Тракийската низина. Интересни наблюдения се свеждат именно до юрушките поселения в разглежданите регистрации, в които доминират зърнените култури. Абсолютно аналогична е картината в отглежданите зърнени култури и на териториите на казите Хасково, Чирпан и Нова Загора. Конкретно за колонизираното юрушко население прави впечатление отбелязваният поземлен налог – ресм-и буьондрук, който е приблизително наполовина по-малък от поземления налог, дължим от останалата регистрирана мюсюлманска рая на територията на Източния дял на Тракийската низина. Възможно обяснение за тази констатация се свързва с усилията на османската държава да наложи контрол над номадските и полуномадските групи в империята, да ги включи и опише в данъчните регистрации, както и да засили процесите на усядане сред част от тях. Успехът на подобна политика е свързан и с прилагането на различен размер на данъчните плащания, а резултатът от усядането на тези групи би довел до уплътняването на гъстотата на селищата мрежа и плътно усвояване на стопанското пространство и потенциал на Тракийската низина.

За преработването и смилането на произведеното количество зърно селяните използват воденици – дейност, пряко свързана с приготвянето на хляба и изхранването на домакинствата. През първата половина на XVI в. в 19 от селищата на Старозагорската каза имаме отбелязани воденици, а през втората – в 26 села, както в селища с изцяло мюсюлманско население, така и в старите немюсюлмански селища.

След зърнените култури на територията на казата най-плътно представен в почти всяко от селищата и е регистрираният десятък от пчелни кошери, т.е. производството на мед е на трето място след производството на пшеница и останалите зърнени култури. Все пак гореизложените констатации в проценти представляват съответно: 2,6% данъчен дял на пчелните кошери през първата половина на XVI в. и 3,3% през втората половина на столетието. Не би могъл да се открие район или екологичен пояс, в който производството на мед и въсък да е било доминиращо. Но определено се наблюдава по-значителна роля на добива на мед в стопанския профил на селищата от предпланинския и високопланинските пояси.

Овощните насаждения са важна част от земищата на селищата в Старозагорската каза. В отделни случаи регистраторът е отбелязвал, че овощните градини се състоят от круши и други овощни дървета, но информацията не е достатъчна, за да се каже конкретно повече за видовото разнообразие на овощните насаждения на територията на казата. Най-често облагането е вписвано заедно с това на ореховите дървета, които през XIX в. били използвани за получаването на олио. За целта селяните използвали специално изготвени преси, които наподобявали пресите за преработка на маслините и извличането на зехтин (Hadzhinikolov, 1980, р. 24 – 25).

Средната стойност на овощните и ореховите насаждения към общата приходна маса на селищата съставлявала едва 0,9% през първата половина на XVI в. и съответно съвсем слаб ръст на данъчния дял до 1,1% през втората половина на столетието. При овощните

насаждения силно впечатление прави представянето им в селищата на Старозагорската каза, отнасяни към Никополския санджак, където за всяко от тях са отбелязани овощни насаждения. На този фон за всички 139 села част от същата каза, но отнесени административно към територията на Паша санджак, само за 24 от тях имаме регистриран приход от овощни насаждения. Възможни обяснения се свързват с използването на низинния пояс (селищата от Паша санджак) за производство на зърнени култури и вероятно налични по-добри условия за отглеждането им в селищата на Никополския санджак, разположени извън низинния екологичен пояс. Място в землищата на селищата намират и зеленчуковите насаждения, които обикновено са разположени в близост до кладенец или друг водоизточник, за да може да бъде осигурявано необходимото постоянно количество вода за отглеждането им. За тази цел подходящи са многобройните притоци на р. Сазлийка, както и практиката по изграждани кладенци и напоителни съоръжения през разглеждания период. Всичко това е определяно и от климатичните условия на низината – периодите на дълги и чести засушавания, започващи от май и завършващи с началото на астрономическата есен. От целия данъчен дял на казата зеленчуковите насаждения заемат 0,3% за първата половина на века и 0,9% за втората половина на XVI столетие.

Част от стопанската активност на раята е свързана и с отглеждането на бобови култури. Най-често това е лещата. Първата регистрация – от 1518 г., предоставя информация за 17 селища на територията на Старозагорска каза и отнасящи се към Паша санджак, в които тя се произвежда. Облагането на лещата съставлява едва 0,2% от общата данъчна маса на селата. През втората половина на века културата се среща само в три села, или дялът на лещата е едва 0,01% от общата приходна маса, а общата констатация е слабо застъпено отглеждането на бобовите култури на територията на казата. За втората половина на века, чиито регистрации, поне на пръв поглед, изглеждат по-плътни, картината на отсъствие на отглеждани бобови насаждения е още по-категорична.

Част от стопанската активност на жителите на Старозагорската каза е свързана и с отглеждането на лозя.

Що се касае за селищата на Паша санджак, прави впечатление, че повечето лозя и приходът от тях са регистрирани в селища, чиито платци са мюсюлмани. Последното би могло да се разгледа като аргумент в подкрепа на тезата за „аграризацията“ на част от колонизираното мюсюлманско население. Приход от лозови насаждения за първата половина на XVI в. е регистриран за 14 селища, спадащи към Старозагорската каза, за които регистраторът е отбелязал, че в землището им е отделена площ за отглеждането на лозя (*resm-i dîñîm-i bağat*). Средният дял на прихода от отглежданите масиви за първата половина на столетията е 0,3% от общата приходна маса на селищата, едновременно с този на зеленчуковите градини и по-малък от този на овощните насаждения (0,9%). През втората половина на XVI в. в регистрите са отбелязани осем селища с приход от отглеждане на лозя, който в сравнение с първата половина, като данъчен дял от общата приходна маса на селищата, е нараснал до 0,6%, но е по-малък от средния дял на прихода от зеленчуковите градини (0,9%) и овощни насаждения (1,1%) за същия период.

Прави впечатление обаче, че в някои селища, за които в използваните регистри не е отбелязано наличие на лозови масиви, е събиран като данък за производство или докарано отвън вино в бъчви (*fıç-î hatır*). Това са селищата Йенидже кьой, Йедек, Йени кьой, Кара кьонеклю,

Папас, Черкова, Бьоклюк, Могилани, Хисарлък. Платците от тези селища в по-голямата си част били немлюсълмани (Йени кьой, Папас, Могилани, изцяло платци немлюсълмани).

Немлюсълманите платци в селищата на Никополския санджак плащали освен налога за лозята (*resm-i dünüm-i bağat*) и данъка „свесла грозде“. Въпросното взимане не е отбелязано за нито едно от селищата, отнасяни към Паша санджак. За селището Кулисаджък дербент е отбелязано както отглеждането на лозя, така и плащането на десятък за внесено отвън вино в бъчви.

Изобр. 2. Български жени. Рисушка Х. Бек (1586 г.)

Австрийска национална библиотека – Виена

Сравнително ограниченото отглеждане на лозя в селищата от низинния пояс на територията на Старозагорската каза вероятно е свързано с почвената характеристика на региона. Блатистият произход на почвите в низинната част от изследвания регион би могъл да е обяснение за слабото разпространение на лозята, която развива мощна коренова система с голяма смукателна сила. Затова по-подходящи райони за нейното отглеждане са по-бедните и пясъчливи почви – тези в предпланинските екологични пояси. И днес лозовите масиви са концентрирани в предпланинския пояс – северно от Стара Загора, като най-големите лозови масиви продължават да са част от землищата на отнасяните през XVI в. села към Никополския санджак.

Култура, която със сигурност отсъства от средновековния стопански модел на българските земи, това е отглеждането на ориз. Първата регистрация – от 1518 г. – предоставя данни за сто оризари, жители на селищата, разположени в низинния пояс. Оризарите са само млюсълмани. Селищата са Челтукциян, Искендерлу, Кул Хамза, Сару Реус, Кул Ибрахим, Ключук хаджилер, Якуб Юсуф и Ключук хисаблу. Няма регистрирани платци немлюсълмани в селищата, отнасяни и

към Никополския, и към Паша санджак. Регистрациите от втората половина на XVI в. показват силен спад – близо четири пъти по-малко регистрирани оризари (26) – млюсълмани, жители на селищата Доган, Искендер и Челтукциян. Възможно е да предположим, че част от оризарите са преминали в друг аграрен сектор. Друга хипотеза може да свърже спада в производството на ориз с вече предположеното засушаване в региона на Източния дял на Тракийската низина. Познанието обаче по отглеждането на ориза остава непознато за немлюсълманите през цялото XVI столетие.

При представянето на спецификите на използваните извори вече споменахме, че тези данъчни регистрации не представят пълна информация за състоянието и развитието на животновъдството в региона. Воловете – най-важните животни, необходими за обработката на орната земя, не подлежат на данъчно облагане (İnalçık, 1994, pp. 143 – 154).

Сравнително с по-плътна информация разполагаме за отглеждането на овце и/или кози в района на Старозагорската каза през XVI в. Част от селищната топонимия е свързана с този стопански сектор – село Велед-и чобан (синове на овчари), с. Яйладжък (лятно пасище) и др. Специфична е и картината по облагането с налога върху овцете – *adet-i agnat*, за се-

лицата, чиито приходи участват във формирането на тимари. За едно от селищата обаче – Казлар, е отбелязан приход от налога върху кошари – *resm-i agıl*,⁶ а за зимно пасище (*kışlak*) се отбелязва при село Булок доганджи.⁷

Част от селищата на разглежданата територия и приходите от стопанската дейност са включени към различни религиозни благотворителни фондации – вакъфи. Един от вакъфите е на синовете на Гюмлю бей – Салтък и Искендер бей. Той обхваща 11 селища, като само за 6 от тях – Велед-и Гюмлю, Кьосе Салих, Хаджъ Якуб,⁸ Муса бейлю, Велед-и чобан, Йенидже с друго име Караджа кьой,⁹ е отбелязан приход от облагането с налог върху овцете. За нито едно от четирите селища, спадащи към вакъфа на Мустафа бей, както и за селищата към вакъфа на шейх Айдън няма отбелязан приход от този налог¹⁰. Твърде вероятно въпросните взимания са представлявали големи суми, които не са били включени към приходите на вакъфа. Сумата от прихода от *adet-i agnat* за шестте селища от вакъфа на Гюмлю бей са малки и вероятно се отнасят до приход, реализиран от отглеждането на овце/кози като домашни животни. Косвено доказателство за присъствието на животновъдството в региона е и отбелязаното през втората половина на XVI в. за 100 от селищата, спадащи към Старозагорската каза, приход от сено – *gâh*, необходимо за изхранването на животните, както и за 41 от селищата приход от данъка върху кошари – *resm-i agıl*. Средно делът на вземанията от сено от общия данъчен приход на селищата е 3,2%, близък до дела на налога върху пчелни кошери – 3,3%. Информацията за събиран данък от ливади също е показателна за развитието на животновъдния сектор в региона. През втората половина на XVI в., когато регистрациите са по-пълни, делът на данъка ливади е 1,3%, а общият дял на вземанията от налози, които се отнасят до осигуряването на прехраната на домашни животни за втората половина на разглежданото столетие, е 4,6%. Това на практика го поставя дори пред прихода от пчелни кошери и непосредствено след дела на житните култури в разглеждания регион. Друг факт за животновъдния дял на икономиката се открива в съкратен регистър от 1530 г., в който е записан приходът от налога върху овце – 162 018 акчета.¹¹ За съжаление, информацията не би могла да се използва за по-точни пресмятания, тъй като въпросният приход е даден като обща сума за казите Стара Загора и Акче Казанлък. Друго косвено доказателство за развитието на животновъдството в региона са регистрираните платци-юруци в 84 от селищата, разположени на територията на Старозагорската каза. Изследователи очертават маршрута на придвижването на юрушките стада покрай бластисти местности на земите по беломорските крайбрежия, устието на Марица и Солунския залив. Докъм XVIII век характерно за тези места е редуването на пасища с блатата и езера. Информация за заблатявания в изследвания от нас регион се съдържа и в текстовете на синорнамата, белег за това е и плащаният десятък тръстичина от населението на

6 ВOA, ТТ 77, ф. 509.

7 ВOA, ТТ 77, ф. 483.

8 ВOA, ТТ 77, ff. 527 – 559.

9 ВOA, ТТ 77, ff. 534 – 535.

10 ВOA, ТТ 77, ff. 537 – 539, ф. 540.

11 ВOA, ТТ 370, ф. 69.

Старозагорска каза.¹² Допълнение към казаното за юруците е и информацията за масларите (*ягджии*), касабските дюкяни в градските селища в региона, част от жителите на Стара Загора са ангажирани с доставката на овце в столичния град и др.¹³

Всички данни, включени дотук в изследването, позволяват да се формулират следните заключения за стопанското развитие на Източния дял на Тракийската низина. Мнозинството от регистрираните платци мюсюлмани се занимават със земеделие и вероятно комбинацията от държавни усилия посредством подходяща данъчна политика, както и подходящата за адаптация на новите заселници екологична среда улесняват постепенното усядане и аграризиране и на полуномадските групи на юруците – мнозинство от колонизираното население в региона. През втората половина на XVI в. се забелязва спад в данъчния дял на част от произвежданите култури – пшеница, ечемик, овес, бобовите растения и производството на ориз. Възможно е това да е свързано със засушаване в региона, което други извори свидетелстват за региона на Софийско, части от Гърция и Централна и Северна Анатолия. Доминиращи за територията на Старозагорската каза са произвежданите житни култури и на първо място, както впрочем се оказва и за останалата част от българското пространство, производството на пшеница. Можем да заключим, че към втората половина на XVI в. по-голяма част от мюсюлманите са представени като уседнало, аграрно производително население. Данъчната регистрация на облаганата стопанска продукция е показателна и за унаследения модел, който османците заварват и адаптират към условията на низинния екологичен пояс.

3. Моделът на стопанско развитие в Никополския санджак

Представяйки модел на стопанско развитие на който и да било регион из българските земи, трябва да имаме предвид, че най-пълна представа за стопанската активност на населението могат да ни дадат османските данъчни регистри от XVI в. Данните от тях предлагат редица възможности за заключения, които могат да бъдат направени по отношение на характера на движението на населението, селищната мрежа, демографските промени и стопанското развитие в даден регион. Те предоставят подробна информация за произвежданата продукция и отглежданите култури в отделните селища, за държавните доставки и пр. Подобен широкоаспектен анализ би ни дал възможност да проследим, от една страна, наличието на континуитет в поселищното развитие на региона, а от там – на следване на определени стопански традиции сред християнското население. Именно поради това те ще бъдат основна база, върху която ще изградим стопанската картина в големия Никополски санджак в рамките на XVI в.

Имайки предвид големите размери на санджака, както ще стане ясно в хода на изложението, в които влизат множество селища и големи градски центрове, е необходимо да бъдат направени няколко уговорки и пояснения. На първо място, базисна основа на нашето

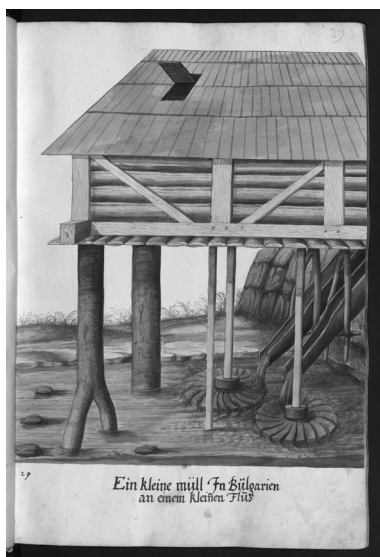
12 Забелязванията са част от физикогеографската характеристика на равнинните райони и на територията на Европа до XVII в. Въпросните земи са усвоявани и преобръщани в земи, годни за упражняването на земеделие, чрез изграждането на отводнителни канални съоръжения както в Европа, така и на Балканите и конкретно в района на Тракийската низина (Chirot, 1989, pp. 14 – 31).

13 BOA, 5 *Nümaralı Mühimme Defteri* (Ankara, 1994), № 231, 1088, 1111, 1186, 1405, 1514.

проучване ще бъде примерът на разположените в него градове и стопанската активност на населението, което ги обживява. Това, от една страна, ще даде представа доколко градовете са аграрно ориентирани, а от друга – колко и по какъв начин пазарната им икономика се инкорпорира със стопанската дейност в тях. Колкото до тяхната селска околност, с оглед на множеството села, които включва санджакът, и ограничения обхват на настоящото изследване, ще концентрираме вниманието си по-скоро върху конкретни региони, а не върху селищната мрежа като цяло. Извеждайки стопанската активност на селското население, ще си послужим с примерите на каза Търново (селищата около Търновско, Габровско, Севлиево, Троянско), части от каза Ловеч, с региона на нахия Кара Лом и Осман пазар. Или казано по друг начин, на селища и стопанската им активност в предпланинските региони на санджака и на тези от равнинните му части.

Шестнадесетият век е възприеман от османската историография като време на разцвет на империята. Период, през който османската държава достига своята „класическа“ форма, която се характеризира с висока степен на централизация в една значително разширена територия, която включва редица провинции, завоювани при управлението на Селим I (1512 – 1520) и Сюлейман I (1520 – 1566) (Inalcik, 2006, pp. 39 – 46). Рязкото увеличаване на селищната мрежа, паралелно с нарастването на населението са две важни предпоставки за стабилизирането на стопанския живот в тези части на империята и възприемането на собствен модел на развитие.

Преди да пристъпим към представяне на стопанското развитие на Никополския санджак, с всички застъпени отрасли и производства, които ангажират битието на хората, е наложително да представим в най-общи линии неговото географско ситуиране, административно и селищно организиране. Данните от първите регистрации през XV в. за селищата, които изграждат Никополския санджак, показват, според Цв. Георгиева, една битова, производствена и културна приемственост в модела на мрежата от селища от периода на Второто българско царство, което го прави един от основните фактори за устойчивостта на българската народност и за нейното трайно и стабилно съществуване в условията на османската власт (Georgieva, 1999, pp. 64 – 65; Georgieva, Genchev, 1999, pp. 48 – 49).

Изобр. 3. Малка воденица от българските земи. Рисунка Х. Бек (1586 г.)

Австрийска национална

Най-общо, бихме могли да изведем обхвата на Никополския санджак като посочим, че той се покрива с границите на Търновското царство от XIV в. Разположен е между р. Дунав на север, склоновете на Средна Стара планина на юг, между течението на р. Огоста на запад и линията Шумен – Тутракан на изток. Опит за реконструкция на селищния модел, който изгражда Никополския санджак, прави Цв. Георгиева, базирайки се на османските тимарски регистри от края на XV в. Съгласно описанията в тях селища тя обособява три възможни за живот екологични пояса: 1. Дунавската равнина с крайбрежната ивица; 2. Предбалкана и средновисоките части на планината; 3. Високите дялове на Стара планина (Georgieva, 1999, pp. 69 – 70; Georgieva, Genchev, 1999, p. 46). В края на XV в. те са организирани в 21 военноадминистративни единици. Западната част на сан-

джака обхващала нахиите Чибре, Рахова, Ивраджа, Реселеч, Неделичко. В централната част на санджака били разположени нахиите Никболу, Лофча, Търнови, Плевне, Коршуна и Зищови. Източната част се изграждала от нахиите Чернови, Крапич, Шумну, Ала килисе и Герилова. Останалите нахии Йеркеч, Кюева, Излади, Ислимие, Кьолене, които описите от края на XV в. причисляват към изследвания санджак, трудно могат да се включат към гореизброените поради особеностите в тяхното географско разположение. През следващото столетие те вече не са част от Никополския санджак, а биват причислени към съседни нему административни територии (Kovachev, 1997, pp. 43, 75). В изброените административни единици през 1479/80 г. има общо 509 села, 96 мезри, а градовете са 8 (Шумен, Търново, Ловеч, Враца, Оряхово, Червен, Свищов, Никопол)¹⁴.

Съпоставяйки най-общо положението на селищната мрежа в Никополския санджак след османското нашествие и в първите години след установяването на новата власт, отчетливо се открояват различия в отделните ѝ части. Западната и централната част на санджака се характеризират с относително стабилна селищна мрежа. В западната част през 1479/80 г. се разполагат 84 села, 2 града и 9 мезри, а в неговите централни части – 271 села, 31 мезри и 4 града. От гледна точка на новата конфесионална ситуация, която се оформила в този регион след включването му в пределите на Османската държава, ясно личат промени, които ще продължат да се развиват и през следващото столетие. Мюсюлманският елемент постепенно навлиза в санджака, показател за което е наличието на иноверни домакинства по места, които променят характера на селищната мрежа. Ако в западните части процесът е едва доловим (78 християнски села, 8 смесени и 1 мюсюлманско), то в централните му части се наблюдава много по-значимо религиозно разместване. В регистрацията от 1479/80 г. са налице 165 християнски села, 41 мюсюлмански и 70 смесени, като най-голяма доминация на мюсюлманско население има в нахиите Никболи и Търнови. От 759 регистрирани мюсюлмански домакинства в нахия Никболи повече от 40% били в самия град. Сходно е положението и в Търново, където от 645 мюсюлмански домакинства, вписани към нахията, повече от 20% населявали бившия столичен град (Kovachev, 1997, pp. 77, 80 – 81, 90 – 93).

Що се отнася до източната част на провинцията, там се наблюдава много по-различна картина. Броят на населените места в първите регистрации от XV в. е много малък – 60 населени места и 37 мезри през 1479/80 г., разделени между Червен, Шумен, Ала килисе, Крапич и Герилово (Nedkov, Todorov, 1966, pp. 161 – 297). От тях 50 са изцяло християнски, 2 са мюсюлмански и 7 са със смесено население. Регистрацията, направена няколко години по-късно, а именно през 80-те години на века (Kovachev, 1997, p. 78), показва сходна картина – 66 населени места и 57 мезри. Това е почти два пъти по-малко от състава на селищата в каза Търново и приблизително колкото казите Ловеч и Враца например. Или както Цв. Георгиева определя региона в обособената от нея Зона А в Никополския санджак, където тя ситуира източните части на санджака – като регион с малък брой селища в голямо пространство (Georgieva, 1999, p. 72). Така оформена, селищната мрежа в Никополския санджак ще окаже своето въздействие както върху религиозната ситуация през XVI в., така и върху стопанската организация и насоченост на населението в него.

Важен аспект при изясняването на стопанския профил на селищата от Никополския

14 НБКМ, отдел „Ориенталски сбирки“, ОАК 45/29. Регистърът е публикуван в (Nedkov, Todorov, 1966).

санджак е мястото, което заемат в аграрните структури на империята през XV – XVI в. Запазените османски регистри на населението показват, че селищата от изследвания регион са включени в различни поземлени владения – тимари, зеамети и хасове. Тяхната честотност в отделните по-малки административни единици в състава на санджака се изменяла в хода на времето. Въпреки това може да кажем, че тимарът доминирал по численост над останалите форми на земевладение. Към края на XV в. преобладавали гребните и средните тимари, като най-многобройни били тези, които носели приход между 3000 – 6000 акчетата (Kovachev, 1997, pp. 52 – 53). В края на столетието зеаметите включвали приходите от по-големите селища на санджака като Никопол, Шумен, Свищов, Русе, Враца, Ловеч и по всяка вероятност може да ги свържем с по-висшия състав във военната организация на империята.

През последната четвърт на XV в. и в началото на XVI в. започнали да текат промени, които засегнали военноадминистративната система на империята. Налице бил процес на преобразуване на нахиите и зеаметите в големия Никополски санджак. Малките нахии били уедрявани или присъединявани към други, старите зеамети били превръщани в тимари или се разкъсвали между други тимари и зеамети (Kovachev, 1997, p. 57). Наред с това в региона на Никополския санджак били създадени вакъфи на османски военачалници и висши държавни служители. Още през XV в. били образувани вакъфи в региона на Плевен и Търново, като тези на Фируз бей и Али бей Михалоглу. През XVI в. са регистрирани 25 вакъфски села в региона на Плевен (Georgieva, Genchev, 1999, p. 46). Именно през XVI в. в разглежданата от нас територия се оформят вакъфите на Рюстем паша и Касъм паша в Търновско (Kalitzin, Mutafova, 2012, pp. 261 – 276), на Коджа Мустафа паша в Ловешко и на Ибрахим паша в Разградско.

Без съмнение, XVI в. е динамичен период от развитието на империята и това се проявява във всяко отношение – в административната и аграрната реорганизация, демографските и миграционните процеси, които протичали в империята, уплътняването на селищната мрежа и безкрайните военни кампании на империята. Последните, в съчетание със задължителната периодична смяна на лицата, които владеят отделните тимари и зеамети, не предизвиква у тях желание за пряка намеса в аграрното развитие на подвластните им територии. А това е явна бариера пред стопанското развитие на който и да било регион в Османската империя. Така стопанското производство е оставено единствено на личните усилия на хората, населяващи отделните селища.

Задълбочено проучване върху стопанската активност на населението в империята и конкретно в изследвания регион е възможно посредством използването на поземлената листа на селищата, зафиксирани в подробните регистри на населението от XVI в. Муфасал дефтерите от столетието и характерът на описваната в тях информация предоставят подробна информация за произвежданата продукция и отглежданите култури в отделните селища посредством подробна рекапитулация към всяко населено място, включваща всички видове данъци и размера им, които се дължат от населението. Подробният анализ на данъчната листа, формирана от икономическата активност на жителите на отделните села, откроява два основни поминъка сред населението през XVI в. – земеделие и животновъдство.

Безспорно основните фактори, обуславящи развитието на земеделието в Никополския

санджак, и селищата, които се разполагат в неговите граници, са природните дадености на региона – релеф, речна мрежа, почвен характер. Когато говорим за голяма по размер територия, обхващаща няколко екологични пояса, е съвсем естествено да има различия в отделни нейни части. Налице е разнообразен релеф с планински склонове, ридове, котловини, хълмисти полета и равнини. Те се пресичат от реките Черни и Бели Лом, Огоста, Искър, Вит, Осъм, Росица, Янтра, Голяма Камчия и техните многобройни притоци. Важна предпоставка за развитие на земеделие са почвите и техният състав. Големите територии на региона предполагат различия и в това отношение. Преобладават черноземните почви, сивите горски почви и кафявите горски почви в по-високите части на региона. С по-ограничено разпространение са алувиалните почви, срещащи се по поречията на реките, ливадно-блатни и торфено-блатни почви по крайбрежието на р. Дунав и хумусно-карбонатните почви (с ограничено разпространение, предимно в източните части на санджака и в региона на Враца) (Mutafova, 2018, p. 194; Georgieva, 1999, pp. 72 – 79; <https://geo10.ngic.bg/ch2/t05>). Тези фактори в природните дадености на територията, която от XV в. обема Никополският санджак, по един или друг начин дават своето отражение върху икономическото развитие на региона и извеждат някои различия в стопанската активност на населението.

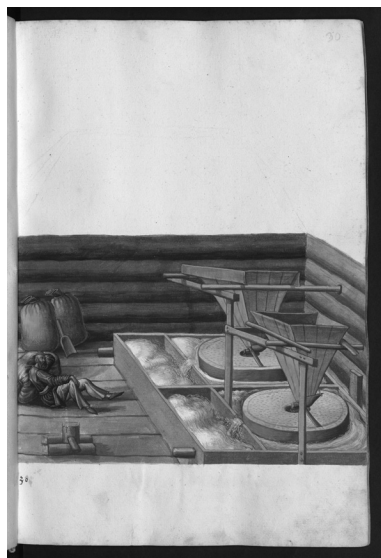
Наличните османски документи от XVI в. за Никополския санджак и информацията, която се съдържа в тях, открояват земеделието като доминиращ сектор в стопанската активност на хората. Тази стопанска насоченост е съпътствана от десетъци, такси и данъци върху земята. Държавните приходи от всички тях съставляват между 69,4 – 100% през 1541 – 1545 г.¹⁵ и 82,8 – 99,4% през 1555 – 1556 г.¹⁶ от общите приходи на селското население в селищата на нахия Кара Лом например. Сходно е положението сред селското население и в региона на Омуртаг (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2009). За разлика от тях държавните приходи от данъците върху земята сред населението в градските центрове на санджака не надминават 40 – 50% през втората половина на XVI в. Най-висок е процентът в градове като Свищов (41%), Ловеч (34%), Червен (48%), а най-нисък – в Никопол (13%) през 1579 г. Макар и в по-малка степен от селската икономика, тази в града остава не по-малко ангажирана и доминирана от аграрната сфера. Бродел отбелязва, че в периода XV – XVIII в. светът все още е едно голямо село, където 80 – 90% от хората се прехранват от земята и единствено от нея. Именно поради това ритъмът, качеството, недостигът на реколтите определят целия материален живот (Braudel, 2017, p. 33).

Анализът на паричната и натуралната съставка на данъчната рента на населението откроява водещото място на земеделието в региона, което се характеризира с относително добре изразена поликултурност. И това не е изненада. Ф. Бродел изтъква, че между XV и XVIII в. прехраната на хората се състои основно от растителни продукти (Braudel, 2017, p. 81). Водещо място, подобно на много други региони, имат зърнените култури – предимно пшеница и ечемик. В по-малка степен се отглеждат ръж, овес и просо. Това са все вземания, които се дължат от населението в натура. Водещо място сред тях има пшеницата. Бродел я определя като едно от „растенията на цивилизацията“, които организират материалния, а често и духовния живот на хората (Braudel, 2017, p. 83). Изследването на разпространението на тази култура в Никополския санджак показва добре открити различия както

15 BOA – İstanbul, TT.d 439.

16 BOA – İstanbul, TT.d 382.

сред градските центрове, така и между градовете и селските региони. Описът от 1579 г. фиксира разширено производство на **зърнени култури** – пшеница, ечемик, овес и фуражни смеси от пшеница и ръж (*махлют*) в Русе. Само за града са фиксирани 1000 килета пшеница, 400 килета ечемик и 300 килета овес и махлют¹⁷. Отглеждането на зърнени култури заема важно място в стопанската активност и на други градски центрове в източните части на санджака като Тутракан и Шумен, макар да са в значително по-малки стойности. Обратната тенденция се наблюдава в западните и централните части на санджака. Ограничено е отглеждането на пшеница, а и на други култури (ечемик, овес) в градове като Никопол, Ловеч, Свищов, Враца, а в Търново през 1579 г. липсва отбелязване сред данъчната листа на вземания от зърнени култури¹⁸. Това се обяснява с пазарната ориентираност на тези градски центрове, чиито икономики са насочени по-скоро в сферата на търговията, занаятите и прочие икономически активности. В тези градове аграрната част от икономиката им ще бъде организирана в друга посока посредством развитието на стопански отрасли, които подпомагат или са по-пряко свързани с пазара.

Изобр. 4. Мелница. Рисунок Х. Бек (1586 г.)

Австрийска национална библиотека – Виена

В явен противовес на градските центрове в санджака, селското население преимуществено се занимава със земеделие и това е видно от данъчните му вземания. Съвсем естествено първото място сред отглежданите култури в селските региони на нахия Кара Лом в региона около Севлиево, Троян и Омуртаг заема пшеницата, чието производство надвишава това на ечемика два до три пъти, а в селата Баниска-и бала, Баниска-и зир, Паламариче в нахия Кара Лом – 8 – 10 пъти¹⁹. Единствените села, в които отглеждането на тази култура отстъпва пред ечемика, овеса и ръжта, са Гърчиново и Ковачовиче-и долне²⁰ в нахия Кара Лом в първата половина на XVI в., като следващата регистрация от 1555 – 1556 г. показва значително разширяване в производството на тази култура. Масовизирано е производството на овес, ръж и просо в региона на Търново, Троян и Севлиево, като в отделни селища производството му надхвърля това на ечемика (Мутаfova, 2018, pp. 131 – 211; Мутаfova, 2020, pp. 280 – 305).

Изследвайки зърнопроизводството в региона на Никополския санджак, бихме могли да открием две основни специфики, които се наблюдават. На първо място, това е огранич

ченото отглеждането на фуражни култури като фий и лемец. В повечето селища тези вземания се срещат под формата на фуражна смеска (*махлют*). В региона на Севлиево отглеждането на фий фигурира сред данъчните постъпления на селища, обитавани предимно от мюсюлмани – регистриран е само в описа от 1613 – 1614 г. като десятък от сено на мю-

17 ТКГМ, ТГ.d 42, s. 18b. (от тук нататък при цитиране на османски регистров материал се посочват страниците на дефтера).

18 ТКГМ, ТГ.d 58, ss. 279b, 280a.

19 Дн. с. Баниска, общ. Две могили, обл. Русе; с. Паламарца, общ. Попово, обл. Търговище.

20 Дн. с. Гърчиново, общ. Опака; Ковачевец, общ. Попово, обл. Търговище.

сълманите, заедно с фий в с. Дамяново и по-често като десятък от сено и фий в общо 11 селища (Mutafova, 2020, p. 293). Сходно е положението и в селищата от нахия Кара Лом. Вписан като „десятък от сено, заедно с фий“, той се среща в данъчната листа на 13 села, като при някои от тях надхвърля два пъти данъчните вземания от пшеница например. Всички те са новоосновани от мюсюлмански колонисти и хомогенни откъм религиозен състав. Само едно от тях – Паламариче, е със смесено население, но в него ясно е отбелязано, че този данък се дължи само от мюсюлманите в селото²¹.

Това поставя и втората специфика, която е пряко свързана с новодошлото население в региона. Данъчната листа към всички мюсюлмански села говори много за характера му и за неговата стопанска активност. По всяка вероятност става въпрос за колонизирано аграрно производително, уседнало мюсюлманско население от Мала Азия. Сходна тенденция откроява и Милена Петкова в изследванията си за каза Стара Загора през XVI в. (Petkova, 2020, p. 174). Увеличаването на населението, което е масов процес във всички изследвани селища, върви с увеличаването на данъчните им задължения, включително и на десятъка от зърнени култури. Това позволява да допуснем, че е налице реално разширяване на производството на пшеница, ечемик и овес в изследвания от нас регион, поне що се касае до селското население.

Широко разпространен отрасъл през XVI в. в санджака е **зеленчукопроизводството**. За това свидетелства регистрираният „десятък от зеленчукови градини“, който повсеместно присъства в данъчната листа на населението както в градските центрове, така и в селата. Заплащаният данък в градовете варира между 100 – 500 акчета в Никопол, Шумен, Свищов, Ловеч, Червен и Търново през 1579 г. Масово е разпространението му и в селата. В селищата от нахия Кара Лом например се среща в широкия ареал от 5 до 100 акчета, като населението в Хайдар²² заплаща „десятък от зеленчукови градини“ в размер на 190 акчета през 1555 – 1556 г.²³ Отглеждането на зеленчуци и обработването на градини се запазва трайно в стопанската активност на хората в целия санджак и това е видимо във всички описи от XVI в.

Твърде оскъдна обаче е информацията относно асортимента на отглежданите култури. В регистрацията от 1541 – 1545 г. за село Водица от нахия Кара Лом²⁴ и с. Врабево от региона на Троянско (Mutafova, 2018, p. 195) е отбелязано, че отглеждат бакла. Инцидентното споменаване на тази култура, която е свойствена за по-топлите южни региони на страната, свидетелства за неуспеха да бъде култивирана през този период. Единични са сведенията за отглеждането и на чесън. Съгласно описа от 1555 – 1556 г. към данъчната листа на село Посабина от нахия Кара Лом е вписан „десятък от чесън – 72 [акчета]“, а към село Абланова²⁵ е отбелязан под общата форма „десятък от лук, заедно с чесън – 50 [акчета]“²⁶. Подобно единично вписване откриваме и за село Кешкеджи кулкак²⁷ в Герлово, чието мюсюлманско население дължи 5 акчета десятък от чесън (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2009, p. 126), както и за две села от региона на Севлиево – Бериево и Дамяново (Mutafova, 2020, pp. 293 – 294).

В противовес на изложените до момента култури е повсеместното отглеждане на лук.

21 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 201.

22 Дн. с. Кардам, общ. Попово, обл. Търговище.

23 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 219.

24 BOA – İstanbul, TT.d 439, s. 63.

25 Дн. с. Горско Абланово, общ. Опака, обл. Търговище.

26 BOA – İstanbul, TT.d 382, ss. 25, 256.

27 Дн. с. Изворово, обл. Търговище.

Особено в големи количества се среща в градовете според регистрацията от 1579 г., което, без съмнение, подсказва пазарната ориентираност на тази продукция. Показателни в това отношение са Никопол със 11 500 акчета десятък от лук, Ловеч, Шумен и Свищов с по 300 акчета десятък, Враца – 500 акчета, а в Търново от „*десятък от лук и зеленчукови градини*“ населението дължи 1370 акчета. В много по-малка степен е застъпено отглеждането на леща и грах. В градските центрове липсва изцяло вземане върху подобно производство. В селските региони, които изследваме, тези култури се срещат, макар и ограничено. Между 1 и 5 килета грах и леща са задълженията в селищата от нахия Кара Лом през 1555 – 1556 г. Преобладаващата част от селата дължат минимално количество от 1 киле грах и леща според данните от същия регистър и това се наблюдава и в други региони, като този на Троян (селата Врабево, Дебнево, Калейца, Млечево) (Mutafova, 2018, p. 195) и Търново (селата Йованча, Балван, Добромирка, Богатово, Виратица) (Kalitzin, Mutafova, 2012, pp. 98 – 231) например. В описа от 1516 – 1517 г. в 6 селища от региона на Хоталич са фиксирани между 1 и 2 килета грах задължение на населението, като единствено в данъчната листа на с. Богатово са отбелязани 10 килета грах с равностойност 200 акчета (Mutafova, 2020, p. 293). През първата половина на XVI в. 10 килета грах дължат и жителите на село Чаратофча (неуст.) в Герлово, които се равняват на 200 акчета (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2009, p. 93). През втората половина на XVI в. (1579 г.) десятъкът от леща и грах е фиксиран като данъчно задължение в 31 селища (72%) на нахия Хоталич (Mutafova, 2020, p. 293).

Овощарството е другият отраслов клон, който присъства в стопанския живот на хората от изследвания регион. Десятъкът от плодове фигурира в данъчната листа на всички градски центрове от санджака, както и към по-голямата част от изследваните села в региона. Най-високите му стойности откриваме сред задълженията на жителите в градовете Търново (1395 акчета) и Русе (1500 акчета) според описа от 1579 г.²⁸ Този вид данък се среща повсеместно и в селата от нахия Кара Лом през XVI в., като е заплащан в широкия диапазон между 2 и 72 акчета, което е показателно за мястото му в икономиката на всяко населено място (Nedelcheva, 2022, p. 243). В региона на Севлиево той фигурира с различна равностойност: в описа от 1516 – 1517 г. – между 50 и 120 акчета; в регистъра от 1541 – 1545 г. – от 5 акчета (Крушовиче-и баля²⁹) до 150 и 184 акчета (с. Сопот и с. Градница). В началото на XVII в. равностойността на десятъка достига до 800 акчета в с. Али Факихлер (Mutafova, 2020, p. 294).

Значително по-инцидентно е отбелязването на десятък върху орехови насаждения. В описните документи този вид данък се среща като „*десятък от орехи*“, „*десятък от плодове и орехи*“, „*приход от хасса орехи*“, „*мезра орехи*“, а в с. Рахова³⁰ е вписан „*приход от хасса орехови дръвчета – 250 акчета*“ (Mutafova, 2020, p. 294). В данъчната листа на Опака от нахия Кара Лом през 1555 – 1556 г. е отбелязано „*хасса орехи – 20 [акчета]*“³¹. Среща се още и в селата Водиче, Йоренджик³², Ковачовче-и горна, Колокоч³³ и пр. на същата нахия. Извън тази сравнително

28 ТКГМ, ТТ.д 58, ss. 279b, 280a.; ТКГМ, ТТ.д 42, s. 18b.

29 Дн. с. Крушево.

30 Дн. с. Ряховците.

31 BOA – İstanbul, ТТ.д 382, s. 280.

32 Дн. с. Голямо Градище, общ. Опака, обл. Търговище.

33 Изчезнало.

еднотипна информация, в описа от 1613 – 1614 г. е отбелязан десятък върху череша, но единствено в данъчната листа на с. Дамяново (с равностойност 20 акчета) и на с. Хирево (с 50 акчета равностойност) в региона на Севлиево (Мутаfova, 2020, р. 294). Инцидентно е споменаването на череша и сред градските центрове. С десятък от тази култура са обложени единствено жителите на Ловеч през 1579 г. в размер на 50 акчета³⁴.

Важно място в производствената характеристика на изследваните селища в региона на Никополския санджак през XVI в. заемат **лозарството и производството на вино**. Повсеместно е отглеждането на тази култура както в градските центрове, така и в селата. Показателно за това е присъствието в по-голяма част от тях на пазарните такси *бадж-и шира/ресм-и бадж-и шира* в муфассал дефтерите от XVI в., които по недвусмислен начин подказват пазарната насоченост в отглеждането на лозови насаждения. В Никопол например през 1579 г. данъкът от вино е в размер на 24 021 ведра (с равностойност на 98 084 акчета)³⁵, в Търново – 4000 ведра (с равностойност на 20 000 акчета), в Свищов – 4500 ведра, и в Ловеч 2500 ведра³⁶. В източните части на санджака данъкът присъства, но в по-малки стойности – в Шумен (1000 ведра), Тутракан (850 ведра)³⁷.

Наред с това, във всички изследвани градски центрове и в голяма част от селата сред данъчната листа е фиксиран „*поземен данък от лозята на мюсюлманите*“ или „*поземен данък от лозята на християните*“, което позволява да проследим развитието на този отрасъл и от професионална гледна точка. В края на XVI в. лозя отглеждат мюсюлманите в Никопол – 1100 джонюма, в Шумен – 420 джонюма, в Ловеч – 350 джонюма, в Търново – 250 джонюма, в Тутракан – 100 джонюма, в Русе – 800 джонюма, в Свищов – 10 джонюма, и в Червен – 4 джонюма. Поземен данък върху лозови насаждения заплаща християнското население в Русе – 2731 джонюма, Враца – 2350 джонюма, Търново – 1100 джонюма, и Червен – 390 джонюма. Колкото до селското мюсюлманско население в региона на Троян например, отглежданите от мюсюлманите лозя в края на XVI в. са в размер от 10 джонюма във Врабево, 20 джонюма в Дебнево и 4 джонюма в Добродан, а в село Алаеддинлер – 100 джонюма (Мутаfova, 2018, р. 196). Ако отправим поглед на изток, ще видим, че отглежданите лозови насаждения през 1555 – 1556 г. сред селското население в региона на нахия Кара Лом варират от 1 до 37 джонюма. Прави впечатление, че са свойствени за мюсюлманското население и се срещат почти изцяло сред иновърните селища в областта³⁸. Сходна е ситуацията в региона на Герлово и Тозлука, където поземленият данък върху лозята варира в размер от 1 до 3 джонюма. Единствено в селата Балабанджа³⁹ – 20 джонюма, Йенилер⁴⁰ и Балуджа Балабан (неуст.) по 10 джонюма се наблюдава в по-висок размер (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2009, pp. 104 – 158).

От приведените данни прави впечатление по-широкото отглеждане на тази култура в определени региони на санджака. Като такива се оформят Никополско, Русенско, Шуменско, Ловешко, регионите около Търново и Враца. Това се потвърждава и от анализа на данъчната листа сред селското население. Почти всички села от региона на Търновска и Ловешка

34 ТКГМ, ТТ.д 58, s. 209a.

35 ТКГМ, ТТ.д 58, s. 38a.

36 ТКГМ, ТТ.д 58, ss. 121a, 209a, 280a.

37 ТКГМ, ТТ.д 42, ss. 6a, 168a.

38 ВОА – İstanbul, ТТ.д 382.

39 Дн. с. Язовец, общ. Антоново, обл. Търговище.

40 Дн. с. Радинка, общ. Котел.

каза отглеждат тази култура и плащат данък за това. В региона на Троян например данъкът от вино варира между 10 и 50 ведра, като в селищата Сливек (400 ведра) и Врабево (150 ведра) той достига значителни размери в края на XVI в. Налагането на лозарството като масов отрасъл в повечето села от региона, както изтъква Кр. Мутафова, намира отглас и в топонимията. Редица местности в Дебнево например и днес носят названията Лозята, Старите лозя, Баловски лозя и пр. (Мутафова, 2018, р. 196; Мутафова, 2020, р. 295).

Най-широко разпространение сред влакнодайните растения в региона на Никополския санджак получава ленът. В селищата със смесено население задължително се конкретизира размерът на данъка за мюсюлманите. В описа от 1579 г. за Русе например е фиксиран 500 акчета десятък от лен за немюсюлманите и 500 акчета за мюсюлманите⁴¹. Сред селското население на нахия Кара Лом е инцидентно облагането на мюсюлманското население с тази култура и се наблюдава в селищата, в които живее и християнско население. Пример за това е село Гагово, към данъчната листа на което откриваме вписване на „*десятък от лен на мюсюлманите – 55 [акчета]*“⁴². Конопът е друг вид влакнодайна култура, която обаче има ограничено разпространение в региона. Открива се в селата Дебнево и Малкова, и то само в описните данни от 1613 – 1614 г. Както изтъква Кр. Мутафова, размерът на облагането – 50 акчета, оставя впечатление за инцидентна поява (Мутафова, 2020, р. 296).

Наред с развитието на земеделието и разнообразието от отрасли, които го съпътстват, описните данни от XVI в. очертават основните видове **животни**, които населението в изследвания регион отглежда. Основните ресурси на скотовъдството са доминирани от свиневъдството, отглеждането на дребен рогат добитък и пчелни кошери. Във всички регистрации от XVI в. християнското население почти повсеместно плаща „*данък върху свине*“, като в регистрациите от средата и втората половина на века започва масово да се среща и данъкът „*ресм-и божик*“ (данък върху свине, угоявани за Коледа). Почти няма селище с християнско население, което да не отглежда прасета. Правят впечатление високите стойности на заплащания през 1555 – 1556 г. данък в някои от селата на нахия Кара Лом. Така например в село Паламарца се дължат 526 акчета⁴³, в Хайдар кьой⁴⁴ – 551 акчета⁴⁵, а в Торлак⁴⁶ – 703 акчета⁴⁷. Значителният дял, който има този данък при формирането на приходите от животновъдство в останалите села, подсказва повсеместното отглеждане на тези животни сред християнското население в региона. Според закона за Никополския санджак за две отгледани прасета се дължало данък в размер от 1 акче (Tsvetkova, 1971, р. 39). Това ни позволява да изчислим, че селяните в Торлак отглеждали около 1406 броя прасета през 1555 – 1556 г. Средно на едно домакинство се падали по около 15 животни, показвайки приоритетното им място в местната икономика и евентуалната им пазарна насоченост. Сходна е ситуацията и в село Крепча, където през 1541 – 1545 г. населението отглеждало общо 500 прасета⁴⁸, или средно по 11 животни на домакинство. Големият им брой в тези

41 ТКГМ, ТТ.д 42, s. 18b.

42 BOA – İstanbul, ТТ.д 382, s. 207.

43 BOA – İstanbul, ТТ.д 382, s. 201.

44 Дн. с. Кардам, общ. Попово, обл. Търговище.

45 BOA – İstanbul, ТТ.д 382, s. 219.

46 Гр. Цар Калоян, обл. Разград.

47 BOA – İstanbul, ТТ.д 382, s. 246.

48 BOA – İstanbul, ТТ.д 439, s. 56.

селищата позволява да мислим, че ако не всички, то голяма част от населението отглеждали тези животни с цел да ги продават на пазара. Интересно е да се отбележи, че освен в горейброените селища, които бележат висок ръст в данъчните постъпления в средата на столетието от отглеждането на свине, в останалите села от нахия Кара Лом, с известни изключения, се наблюдава спад спрямо предходната регистрация. Такива са процесите в селата Баниска-и бала⁴⁹ – от 350 акчета⁵⁰ до 139 акчета⁵¹, Ковачевец – от 150⁵² до 43 акчета⁵³, Крепча – от 250⁵⁴ до 7⁵⁵ акчета, Гагово – от 250⁵⁶ до 72⁵⁷ акчета, Опака – от 250⁵⁸ до 50⁵⁹ акчета и пр. Тази тенденция недвусмислено говори за свиване на отглеждането им. Според закона за Никополския санджак гледаното за Коледа прасе (ресм-и божик) било облагано с по 1 акче (Tsvetkova, 1971, р. 39). Имайки предвид това, можем да заключим, че през 1555 – 1556 г. (когато се и появява повсеместно този данък), не всяко домакинство можело да си позволи да отгледа едно животно за празниците, поне що се касае до статистиката относно нахия Кара Лом.

Що се отнася до разпространението на данъците, свързани с отглеждането на прасета в градските центрове в края на XVI в., прави впечатление неравномерното им разпространение. Те се откриват единствено в данъчната листа на Шумен в размер на 200 акчета данък върху свине и 100 акчета за отглеждането на коледна свиня, Русе – 300 акчета данък върху свине и 100 акчета ресм-и божик, Тутракан – 200 акчета данък върху свине и 100 акчета ресм-и божик, Никопол – 1000 акчета данък върху свине и 800 акчета ресм-и божик, и Свищов – 160 акчета данък върху свине и 100 акчета ресм-и божик. Тези данни подсказват по-скоро задоволяване на личните нужди на християнското население в градовете, отколкото някаква пазарна насоченост.

Данъчните облагания на населението показват, макар и инцидентно, разпространението на едър рогат добитък в региона. Сравнително по-слабото отглеждане на говеда би могло да се обясни с ограничена консумация. В тази връзка, Ханс Дерншвам отбелязва в своя дневник, че говеждото месо е слабо познато в империята (Dernschwam, 1970, р. 156). Към задълженията на населението на село Крепча от нахия Кара Лом през 1555 – 1556 г. са отбелязани *„приход от данък върху високопланински и [други] пасбища – 10 [акчета]; данък върху пасбища за говеда – 7 [акчета]“*⁶⁰. Сред данъчните задължения на село Водица от същата нахия се открива вписан *„данък върху високопланински и [други] пасбища – 150 [акчета]“*; *„данък върху пасбище за говеда в местността Кара Граделик – 30 [акчета]“*⁶¹. За съжаление, типът информация, която се съдържа в данъчната листа на всяко село, и нейното стандартизиране посредством точно

49 Дн. с. Баниска, общ. Две могили.

50 BOA – İstanbul, TT.d 439, s. 113.

51 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 269.

52 BOA – İstanbul, TT.d 439, s. 43.

53 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 277.

54 BOA – İstanbul, TT.d 439, s. 56.

55 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 254.

56 BOA – İstanbul, TT.d 439, s. 17.

57 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 207.

58 BOA – İstanbul, TT.d 439, s. 54.

59 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 280.

60 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 255.

61 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 304.

фиксираните данъци не ни позволяват да добием по-ясна представа за степента и видовото разнообразие на отглеждания едър рогат добитък в региона.

С много повече сведения разполагаме за отглеждането на дребен рогат добитък, като цяло. Към село Гърчиново през 1555 – 1556 г. например срещаме отбелязания „данък върху кошари за овце – 100 [акчета]“⁶². Сходни задължения откриваме сред данъчните вписвания на Враца от края на XVI в., които подсказват отглеждането на дребен рогат добитък. Населението на града е обложено с „данък от пасище в планината“ (350 акчета), „данък върху зимни планински пасища за овце“ (700 акчета) и „данък върху лятно пасище“ (200 акчета)⁶³. Наличието им във Враца подсказва степента на разпространението на този вид отрасъл от скотовъдството в града и говори много за неговата стопанска ориентираност, предопределена до голяма степен от географските му дадености.

Към данъчните задължения на населението в село Кривина през 1555 – 1556 г. откриваме данък „ресм-и агнам“⁶⁴, възлизащ на 2500 акчета⁶⁵. „Адет-и агнам“ дължи населението и на Русе през 1579 г. в размер на 300 акчета и на Тутракан – 200 акчета⁶⁶. Много по-добра представа за разпространението и отглеждането на тези животни дават регистрите на доставчиците на дребен рогат добитък (джелепкешани⁶⁷). В този смисъл изключително интересен, с оглед на съдържащата се в него информация, е един необнародван джелепкешански регистър, съставен през 1572 г.⁶⁸, който дава представа за разпространението на джелепи в нахия Кара Лом. Съгласно съдържащата се в него информация, лица, включени в категорията на джелепкешаните, откриваме в 46 села от нахия Кара Лом. Общият им брой възлиза на 526, от които 194 са мюсюлмани и 332 християни. Приведените данни ясно подсказват доминиращото положение на християнското население в отглеждането на овце в региона. Общият брой на дължимите животни възлиза на 24 036 глави. Средно размерът им варира между 500 – 600 глави дребен рогат добитък на селище или 45 – 46 овце на домакинство. Броят на изискваните овце от всяко село, които не надхвърлят 2543 глави, насочва към заключението за малобройни стада във всяко селище, които задоволявали нуждите на жителите му и на местния градски център. По същото време в самата Разградска каза, към която спадала нахия Кара Лом, били регистрирани 234 джелепкешани, които дължали 10 790 броя овце, а в съседно разположената каза Шумен – 457 джелепкешани със задължение от 16 430 броя овце (Grozdanova, Andreev, 1994 – 1995, p. 12).

При анализа на данъчните задължения на населението от Никополския санджак прави впечатление повсеместното присъствие на „данък кошери“ през целия XVI в. както сред градското население, така и в селата. Почти няма селище, в което да няма пчелини за извличане на мед и восък. Пчеларството е водещ поминък за населението в нахия Хоталич например. В описните данни от 1516 – 1517 г. стойността на данъка достига до 2020 акчета (с. Богатово), 1700 акчета (с. Градница), 1340 акчета (с. Дамяново), 800 акчета (с. Сопот) и

62 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 352.

63 TKGM, TT.d 58, s. 139.

64 Данък, заплащан за отглеждането на дребен рогат добитък.

65 BOA – İstanbul, TT.d 382, s. 228.

66 TKGM, TT.d 42, ss. 6, 18.

67 Производители на дребен рогат добитък; специална категория зависимо население, задължено да доставя на държавата ежегодно определен брой дребен рогат добитък.

68 BOA – İstanbul, KK.d 3929.

743 акчета (с. Добромирка), като в повечето селища варира между 150, 234, 250, 350, 430, 550 акчета (Мутаfova, 2020, р. 296). Повсеместно, макар и не в толкова високи стойности на данъка, е отглеждането на пчели в региона на нахия Кара Лом. Най-високите размери на данъка се откриват в селата Кренча – 450 акчета, Гърчиново – 250 акчета, Сагина – 350 акчета, и Торлак – 360 акчета, според регистъра от 1541 – 1545 г. Тези данни без съмнение показват, че количествената продукция и отглеждането на пчели се запазва сред българското население в ранните столетия на османско владичество. В същото време обаче, се наблюдава наличието на крупни пчелини в изцяло мюсюлмански села, които са основани в първите десетилетия на века. Такива са Филбелиер-и кючук⁶⁹ – 592⁷⁰, Кара агаз⁷¹ – 700⁷², и недостижимото в размерите си в следващите десетилетия Глоговик, с друго име Балджъ Омур⁷³ – 1322 акчета⁷⁴, в нахия Кара Лом.

Данъкът върху пчелни кошери присъства във всички градски центрове на санджака и потвърждава повсеместното разпространение на този вид поминък сред населението. Най-високи стойности той има в Търново (2100 акчета), Никопол (1500 акчета) и Русе (1469 акчета) през 1579 г.⁷⁵ Високите размери на данъка както при християнското население, така и сред мюсюлманските обитатели на региона, показва по категоричен начин традиции и развито пчеларство сред населението – привнесено и заварено, през XVI в.

Интересно, макар и инцидентно срещано, е наличието на „данък паикули“ сред данъчната листа на населението в санджака от края на XVI в. Присъствието му внася допълнителен щрих в селскостопанската характеристика на региона и говори за традиции в бубарството, свързани още със средновековната българска държава и континуитет в развитието му след османското завоевание в отделните региони, в които се среща. Описните данни показват, че този поминък е свойствен за западните части на санджака, и по специално за регионите на Търново, Севлиево, Троян и Свищов. „Десятък от паикули“ е вписан в данъчната листа на 11 селища от нахия Хоталич в края на XVI в. – Малкова, Врабево, Дебнево, Добромирка и други, в размер между 10, 15, 20, 30, 63, 80, и 140 акчета (Мутаfova, 2020, р. 297). В село Върдича, което спада към каза Търново, данъкът е в размер на 700 акчета, а в с. Козисма – на 300 акчета (Kalitzin, Mutafova, 2012, р. 195). „Десятък от паикули“ откриваме и сред вземанията на два от градските центрове на санджака – в Търново той е в размер на 2500 акчета, а в Свищов – едва 15 акчета. Наличието му в Никополския санджак, макар и в твърде ограничен по обхват регион, подсказва традиции в тази насока, но същевременно с това и индикира процес на разрастване в рамките на XVI в. (Мутаfova, 2018, р. 197) и през следващите столетия (Georgieva, 2014).

Приложенията в изследването методи на извличане на аграрна информация от вписаните данъци и такси към изследваните селища разкриват палитрата от стопански активности и нюанси в специфичните поминъци сред населението на Никополския санджак. Разгледащите дотук дялове на аграрното производство в селищата от санджака, с целия маркиран

69 Дн. с. Зараево, общ. Попово, обл. Търговище.

70 BOA – İstanbul, TT.d 439, s. 96.

71 Дн. с. Славяново, общ. Попово, обл. Търговище.

72 BOA – İstanbul, TT.d 439, s. 84.

73 Дн. с. Меговина, общ. Попово, обл. Търговище.

74 BOA – İstanbul, TT.d 439, s. 20.

75 ТКГМ, TT.d 42, s. 18b; ТКГМ, TT.d 58, ss. 38, 280.

набор от отглеждани култури, дават възможност да се открият онези от тях, които доминират сред останалите и придават характерна стопанска насоченост на всеки конкретен микрорегион. Това, което прави впечатление и доминира в стопанската активност на всички тях, са благоприятните условия за развитие на земеделие, но същевременно с това и оформяне на специфични аграрни отрасли в градските средища с явна насоченост към пазара. Сред тях най-голямо разпространение получават отглеждането на зърнени култури, лозарството и производството на вино, зеленчукопроизводството, пчеларството и скотовъдството. Техните нюанси и видовото разнообразие в отделните разгледани райони задават специфичния модел в развитието на Никополския санджак и мястото му в цялостната аграрна организация на империята.

4. Заключение

Представените стопански модели в части от северните (Никополски санджак) и южните (източния дял на Тракийската низина) предели на българското пространство маркират специфичните процеси и промени, които претърпяват тези земи след идването на османците. Заедно с това различията в тяхната политическа, демографска и чисто географска предистория до голяма степен повлияват особеностите в икономическото им развитие.

Докато Никополски санджак наследява територията на Търновското царство, характеризираща се с функционираща икономика в няколко обособени градски центъра и относително стабилна селищна и демографска мрежа поне в централните и западните части, в източния дял на Тракийската низина ситуацията е диаметрално различна. Слабо заселеният район постепенно е колонизиран от мюсюлманско население, което установява своите „модели на поселищна мрежа“ и стопански специфики.

Както на север, така и на юг от Балкана основните икономически активности на населението са земеделието и животновъдството. Отглеждането на зърнени култури и по-конкретно на пшеницата доминира в стопанската характеристика и на двата региона, осигурявайки основното препитание на хората, които го обживяват. С производството и са ангажирани както местното християнско население, така и придошлото мюсюлманско и в двете области, което показва аграрния им опит, придобит преди колонизацията на Балканите, както и икономическия характер на миграциите.

Наред с отглеждането на зърнени култури, белег за „аграризацията“ на колонизираното население са култивираните зеленчукови и овощни насаждения. Неравномерното им разпространение в низинните региони на Тракия контрастира с широкото им присъствие сред стопанските активности на населението в Никополския санджак. Спецификите в почвените типове, надморската височина, т.е. екологичната среда на изследваните региони влияе силно върху степента на разпространение на различните култури и предопределя регионалните особености.

Широко застъпено и в двата региона са отглеждането на пчелни кошери и производството на мед, зеленчукови и овощни градини. Разпространението на овощни насаждения е повсеместно в Никополския санджак, докато в региона на Източна Тракия се срещат предимно в подбалканските части. По-добрите условия за отглеждането на овощни насаждения в селищата на Никополския санджак в сравнение с тези на юг от Стара планина до голя-

ма степен се обясняват с използването на низинния екологичен пояс за отглеждане по-скоро на зърнени култури. Макар и с ограничени сведения, бихме могли да обобщим асортимента от култури, които се срещат като лук, чесън, бакла, зеле, плодни дървета и орехови насаждения. Заедно с тях сред данъчните вземания фигурират ечемик, ръж, овес, леща, грах, лен, коноп.

Новост в аграрния асортимент от култури, привнесени от завоевателите и несвойствени за средновековния стопански модел на българските земи, е отглеждането на ориз. Производството му е характерно за низинните региони на Тракия и е доминирано изцяло от мюсюлманското население. Стопанските занимания, свързани с отглеждането на ориз, остават непознати за немюсюлманите през цялото XVI столетие.

Наред със земеделието животновъдството заема важно място в стопанската активност на хората и в двата региона. Индикации за това се съдържат както в приходната част на всяко селище, така и в специфичните измерения на топонимията. Те показват широкото отглеждане на дребен рогат добитък и в двата проучвани региона. В по-малка степен е застъпено отглеждането на едър рогат добитък, а това на прасета е по-скоро характерно за Никополския санджак, където немюсюлманското население доминира повсеместно през XVI в. Интересен щрих в селскостопанската характеристика на българските земи е отглеждането на копринени буби. Присъствието им говори за традиции в бубарството, свързани още със средновековната българска държава, и континуитет в развитието му след османското завоевание в предпланинските региони на Никополския санджак.

Изведените в изследването стопански активности на хората, населяващи през XVI в. големия Никополски санджак, разположен на север от Стара планина и източния дял на Тракийската низина, формират представата за множеството локални специфики, които присъстват в цялостното икономическо развитие. Това, което доминира над всички тях, е аграрната ориентираност на населението им – заварено и придошло, като тази тенденция се запазва за дълъг период.

Спецификите на изворовия материал, подходящ за анализ на стопанската активност на населението – с акцент територията на Никополския санджак и източния дял на Тракийската низина, направиха възможна детайлна реконструкция за XVI столетие. Формулираните изводи се отнасят до приоритетните и за цялата територия на Османската империя земеделие и животновъдство и подчертават детайли от икономическата активност на колонизираното разнородно население (уседнала рая, номадски и полуномадски групи) в отглеждането и познаването на зърнените култури и оризопроизводството. Трансформациите в епохата на завоеванието, а впоследствие и в превръщането на Османската държава в империя, са свързани с успешното икономическо усвояване на новозавладените територии, осмисляно широкоаспектно от колонизацията на население в слабозаселени региони до установяването на данъчна система, която в XVI столетие, както посочват изворите, успява да обхване в максимална за периода степен икономическата активност на поданиците мюсюлмани и немюсюлмани. Следващите столетия са свързани с нови предизвикателства към османците, които в икономически контекст се отнасят до справянето с изобилието на благородни метали и до „революцията на цените“, засягащи обширната територия на Османската империя и водещи до финансови затруднения, до проблеми с издръжката на османската войска и до промени в приходоизточниците. Именно последното е свързано с

преминаването към различен тип данъчни регистрации, т.е. извори, които не позволяват да се изготви прецизна реконструкция на различните стопански активности на населението, каквато беше възможна за XVI столетие. Доминиращите за XVII и XVIII в. методи за събиране на приходите в империята са свързани със започналото всеобхватно използване през тези столетия на откупната система илтизам. Основните проявления на промените в аграрната сфера се отнасят до ориентирането на все по-голям дял от аграрната продукция за имперските търговски пазари и нарастването на дела на аскери чифлиците в сравнение с предходните столетия. Тези промени са отражение на сложната динамика на процесите, които засягат икономическата, политическата и социалната реалност в българските земи. Основната икономическа активност на населението обаче остава в полето на земеделието и животновъдството.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Alexander, J. C. 1999. Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman Mufassal Tahrir Defters. In: *Mélanges Prof. Machiel Kiel (Arab Historical Review for Ottoman Studies)*, pp. 19 – 60.
- Andreev, S., M. Kalitsin, K. Mutafova. 2009. *Sources for the history of the city of Omurtag. Ottoman documents 15th – 18th centuries. Introductory study, translation, commentary and indexes*, vol. 1, Veliko Tarnovo: Faber. [Андреев, С., М. Калицин, К. Мутафова. 2009. *Извори за историята на град Омуртаг. Османски документи XV – XVIII в. Встъпителна студия, превод, коментар и показатели*. Т. 1. Велико Търново: Фабер].
- Barkan, Ö. 1957. Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles. In: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. Vol. 1, No. 1, pp. 9 – 36.
- Beldiceanu, N., I. Beldiceanu-Steinherr. 1978. Règlement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVIe siècle). In: *Südost-Forschungen*. 4, pp. 1 – 40.
- Braudel, F. 1966. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Vol. 1 – 3. Paris: Armand Colin.
- Braudel, F. 2017. *Material civilization, economy and capitalism, 15th – 18th century*. T. I. *The Structures of Everyday Life: The Possible and the Impossible*. Sofia: Prozorets. [Брогел, Ф. 2017. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV – XVIII век*. Т. I. *Структурите на всекидневие: Възможното и Невъзможното*, София: Прозорец].
- Chiot, D. 1989. Causes and Consequences of Backwardness. In: *The Origeness of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. University of California Press, pp. 14 – 31.
- Dernschwam, H. 1970. *Hans Dernschwam's Diary of his Journey to Constantinople in 1553 – 1555*. Translated by Maria Kiselincheva, Sofia: Izdatelstvo na OF. [Дерншвам, Х. 1970. *Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553 – 1555 г.* Превод Мария Киселинчева, София: Издателство на ОФ].
- Faroghi, S. 1979 – 1980. Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia. In: *International Journal of Turkish Studies*. 1, pp. 19 – 53.
- Galabov, G. (ed.), 1961. *Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands*. Vol. 1. Sofia: Publish-

- ing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Гълъбов, Г. (съст.), 1961. *Турски извори за историята на правото в българските земи*. Т. 1. София: Издателство на Българската академия на науките].
- Georgieva, G. 2014. *Arbanassi in the 15th – 19th centuries Socio-economic profile*. Varna: IK Stepo. [Георгиева, Г. 2014. *Арбанаси през XV – XIX век. Социално-икономически профил*. Варна: ИК Стено].
- Georgieva, Ts. 1999. *Space and spaces of the Bulgarians 15th – 17th century*. Sofia: Lik. [Георгиева, Цв. 1999. *Пространство и пространства на българите XV – XVII век*. София: Лук].
- Georgieva, Ts., N. Genchev, 1999. *History of Bulgaria*. Vol. 2: *History of Bulgaria, 15th – 19th Century*. Sofia: Anubis. [Георгиева, Ц., Н. Генчев, 1999. *История на България*. Т. 2: *История на България, XV – XIX в.* София: Анубис].
- Grozdanova, E., S. Andreev, 1994 – 1995. The Jelep throughout the central and eastern part of the Balkans in the 16th century – duties, status and social composition. *Istoricheski pregled – Historical review*, 1, Sofia, pp. 3 – 32. [Грозданова, Ел., Ст. Андреев, 1994 – 1995. Джелепите из централния и източния дял на Балканите през XVI в. – задължения, статут и социален състав. *Исторически преглед*, кн. 1, София, с. 3 – 32].
- Güçer, L. 1964. *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: Sermet Matbası.
- Hadzhinikolov, V. (ed.), 1980. *Ethnography of Bulgaria*. V. 1. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Хаджиниколов, В. (ред.), 1980. *Етнография на България*. Т. 1. София: Издателство на БАН].
- İnalcık, H. 1973. *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300 – 1600*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- İnalcık, H., 1985. Village, State and Empire. In: *Studies in Ottoman Social and Economic History*. London: Variorum Reprints, pp. 135 – 155.
- İnalcık, H. 2006. *The Ottoman Empire. The Classical Period 1300 – 1600*. Sofia: Amat-Ah. [Иналджък, Х. 2006. *Османската империя. Класическият период 1300 – 1600*. София: Амаат-Ах].
- İnalcık, H. 2016. Tımar. In: *İslam Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, pp. 168 – 172.
- İnalcık, H., D. Quataert, 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Vol. 1 – 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- İsalmoglu-İnan, H. 1994. *State and Peasant in the Ottoman Empire. Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatoli during the Sixteenth Century*. Leiden – New York – Köln: Brill.
- Kalitzin, M., K. Mutafova, 2012. *Selected Ottoman documents for Tarnovo and kaza Tarnovo*. 2nd edn. Veliko Tarnovo: UI “Sv. Sv. Kiril I Metodii” [Калицин, М., Кр. Мутафова, 2012. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза*. Второ издание. Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“].
- Kovachev, R. 1997. *Inventory of the Nikopol sanjak from the 80s of the 15th century. Translation and commentary of a newly discovered Tımar inventory from the last quarter of the 15th century, stored in the National Library “St. St. Cyril and Methodius”*. In order. of Art. cor. Prof. Strashimir Dimitrov, Sofia: Narodna biblioteka “Sv. Sv. Kiril I Metodii”. [Ковачев, Р. 1997. *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV в., съхраняван в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. Под ред. на чл.кор. проф. Страшимир Димитров, София: Народната библиотека „Св.

св. Кирил и Методиџ“].

- McGowan, B. 1981. *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and Struggle for Land 1600 – 1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miltenova, A. (ed.), 1992. *Old Bulgarian Literature*. Vol. 5. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Science. [Милтенова, А. (ред.) 1992. *Стара българска литература*. Т. 5. София: БАН, 1992].
- Murphey, Rh. 2018. *Ottoman Society and Culture, 16th – 18th Centuries*. New York: Ashgate Publishing.
- Mutafchieva, V. 1993. *Ottoman Social-economy History*. Sofia: Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences. [Мутафчиева, В. 1993. *Османска социално-икономическа история*. София: Академично издателство на БАН].
- Mutafova, K. 2018. Troyan and Troyan Region in the Ottoman Documents of the 15th – 17th Centuries (Settlement Network, Demographic and Ethno-Demographic Outlook of the Population, Orthodoxy and Islam, Anthroponymy and Economic Characteristics). In: Avdzhieva, E., D. Vutova, (eds.), 2018. *Troyan. Documents, discoveries, events, personalities*. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo „Faber“, pp. 131 – 211. [Мутафова, Кр. 2018. Троян и Троянско в османската документация от XV – XVII век (Селищна мрежа, демографски и етнодемографски облик на населението, православие и ислям, антропонимия и стопанска характеристика). В: Авджиева, Е., Д. Вутова, (съст.), 2018. *Троян. Документи, открития, събития, личности*. Велико Търново: Издателство „Фабер“, с. 131 – 211].
- Mutafova, K. 2020. Economic Characteristics and Development of Market Relations in Sevlievo (Selvi/ Servi) and the Kaza of Hotalich in the 16th – 17th Centuries (According to Data from Ottoman Registers of the Period). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 5, pp. 280 – 305. [Мутафова, Кр. 2020. Стопанска характеристика и развитие на пазарните отношения в Севлиево (Серви/Селви) и в каза Хоталич през XVI – XVII в. (по данни на османски регистри от периода). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. V, с. 280 – 305].
- Nachev, V., N. Femandzhiev (eds.). 1984. *It is written to remember. Marginal Notes and Annals*. Sofia: Publishing House of the OF. [Начев, В., Н. Ферманджиев. 1984. *Писахме да се знае. Приписки и летописи*. София: Издателство на ОФ].
- Nedelcheva, N. 2022. Models in the economic development of the settlements of the Kara Lom district in the 16th century. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 7, pp. 236 – 252. [Неделчева, Н. 2022. Модели в стопанското развитие на селищата от нахия Кара Лом през XVI век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. VII. Варна, с. 236 – 252].
- Nedkov, B., N. Todorov, (eds.), 1966. *Turkish sources for Bulgarian history. Series 15th – 16th centuries*. Vol. 2, Sofia: BAN. [Недков, Б., Н. Тодоров, (съст.), 1966. *Турски извори за българската история. Серия XV – XVI в.* Т. 2, София: БАН].
- Petkova, M. 2020. *The Central Balkans and the Ottomans. Demographic Development and Agrarian Economy in Eastern Upper Thrace during the 16th Century*. Sofia: Publishing House Gutenberg. [Петкова, М. Централните Балкани и османците. Демографско развитие и аграрна икономика в Източния дял на Тракийската низина през XVI век. София: Издателска къща Гутенберг].
- Parveva, S., 2011. *Land and People during 17th – First Decades of 18th Century. Reclamation and Organization*

- of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences “Prof. Marin Drinov”. [Първева, С. 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното стопанство в Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Radushev, E. 2012. *The Pomaks. Christianity and Islam in the Western Rhodopes with the valley of Mesta River, 15th – 1730s. Part 1*. Sofia: Publishing House of the National Library “Sts. Cyril and Methodius”. [Рагушев, Е. 2012. *Помаците. Християнство и ислям в Западните Родопи с долината на р. Места, XV – 30-те на XVIII век. Част 1*. София: Издателство на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“].
- Radushev, E., 1995. *The Agrarian Institutions in the Ottoman Empire*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences “Prof. Marin Drinov”. [Рагушев, Е., 1995. *Аграрните институции в Османската империя*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Tsvetkova, B. (ed.), 1971. *Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands*. V. 2. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Цветкова, Б. (съст.), 1971. *Турски извори за историята на правото в българските земи*. Т. 2. София: Издателство на Българската академия на науките].
- Zarinebaf, F., J. Bennet, J. Davis, 2005. *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece. The Southeastern Morea in the Eighteenth Century*. Athens: The American School of Classical Studies in Athens, pp. 145 – 147. <https://geo10.ngic.bg/ch2/to5> (viewed 28 December 2024)

Correspondence authors:

Milena Petkova, Associate Professor, PhD
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia BULGARIA
E-mail: milena.petkova@uni-sofia.bg
<https://orcid.org/0000-0001-9278-5316>
Web of Science Researcher ID: AAM-7359-202

Nevena Nedelcheva, Assistant Professor, PhD
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
2, Teodosiyi Tarnovski St.
5000 Veliko Tarnovo BULGARIA
E-mail: n.nedelceva@ts.uni-vt.bg
SCOPUS Researcher ID: 57642690600
Web of Science Researcher ID: HHM-9580-2022
<https://orcid.org/0009-0002-7093-3124>